

52. Edebiyatta geçmişle hesaplaşma: O Geri Döndü

Emre Bekir GÜVEN¹

APA: Güven, E. B. (2023). Edebiyatta geçmişle hesaplaşma: O Geri Döndü *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 930-940. DOI: 10.29000/rumelide.1316235.

Öz

Toplumlar, sağlıklı bir gelecek için geçmişlerinde herhangi bir tabu bırakmamaya genellikle özen gösterirler. Bunu yaparken genellikle ilk olarak geçmişle hesaplaşırlar. Bu fiil, bir arınma, bir katarsis olarak yorumlanabilir. Bu sayede, geleceğe dair planlamalarını geçmişle takılmadan yapabildikleri gibi, toplumsal bellek gibi konularda da toplumun başka düşünceleri kaydetmesine engel olurlar. Geçmişle hesaplaşan, hesaplaşması gereken toplumların ilk sıralarına Almanları dahil etmek mümkündür. 20. yüzyılda yaşananlar bu ulus için bunu kaçınılmaz kılmaktadır. Hitler nasyonal sosyalizminin başta kendi ulusuna ve sırasıyla Avrupa ve dünyaya yaşattıkları, Almanlar için hesaplaşılması gereken bir konudur. Nitekim Almanlar da bunu, olağan hayatın farklı alanlarında ve farklı disiplinlerce yapmaktadır. Alman edebiyatının çok satan ve kısa süre sonra sinemaya da uyarlanan *O Geri Döndü* romanı, 2011 yılında Adolf Hitler'in Berlin'de yeniden ortaya çıkışını ve yaşadıklarını konu almaktadır. Birçok açıdan postmodern edebiyatın hem "eğlencelik" hem de "ciddi" türlerine uygun düşen roman geçmişle hesaplaşma konusunda da oldukça fazla ve nitelikli örnekler sunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı, öncesi ve sonrasına dair birçok yaşanmışlıkla açıkça hesaplaşmaktadır. Öyle ki, oldukça acı kimi yaşanmışlara gülerek yaklaşmayı dahi mümkün kılmıştır. Bu açıdan roman sadece teoride değil, pratikte de geçmişle ve tabularla hesaplaşmaktadır. Bu çalışma, Timur Vermes'in *O Geri Döndü* romanında yer alan geçmişle hesaplaşmaya dair öğeleri irdelemektedir.

Anahtar kelimeler: Geçmişle hesaplaşma, Timur Vermes, *O Geri Döndü*.

The overcoming of history in the literature: Look Who's Back

Abstract

Societies generally take care, not to leave any taboos in their past for a healthy future. In doing so, they usually first come to terms with the past. This verb can be interpreted as a purification, a catharsis. In this way, they can make their plans for the future without dwelling on the past, and prevent the society from recording other thoughts on issues such as social memory. It is possible to include the Germans in the first ranks of the societies that have come to terms with the past and need to come to terms with it. What happened in the 20th century makes this inevitable for this nation. What Hitler's national socialism caused to his own nation, and to Europe and the world, respectively, is an issue that needs to be reckoned with for the Germans. As a matter of fact, Germans do this in different areas of ordinary life and in different disciplines. The German literature bestseller and soon adapted to the cinema, The novel *Look Who's Back* is about the re-emergence and experiences of Adolf Hitler in Berlin in 2011. In many respects, the novel, which is suitable for both "entertainment" and "serious" types of postmodern literature, also offers many and qualified examples of coming to terms with the past. The Second World War is clearly coming to terms with many experiences before

¹ Dr., (Siirt, Türkiye), emrebekirguyen@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1789-1730 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 14.04.2023-kabul tarihi: 20.06.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1316235]

and after it. So much so that it even made it possible to approach some very painful experiences with a smile. In this respect, the novel comes to terms with the past and taboos not only in theory but also in practice. This study examines the elements of reckoning with the past in Timur Vermes's novel *Look Who's Back*.

Keywords: Overcoming of History, Timur Vermes, Look Who's Back.

Giriş

Orta Çağ'ı belki sonlandıran, belki de farklı bir boyuta taşıyan “Yeniden Doğuş”, ardından “Tanrı'nın ölümü” ve son olarak, yıkılan “Demir Perde” bir arada değerlendirildiğinde, modern insanın öncüllerinden farklı düşündüğü açıktır. Bu olgular yine birlikte ele alındığında, dünyanın çok az yerinin Alman coğrafyası kadar etkilendiği söylenebilir. Almanlar, tarihleri boyunca sadece Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma, Modernite ve Berlin Duvarı ile sınırlı olmayan dönüşümler yaşamış ve bu dönüşümlerin ardından geçmişleriyle hesaplaşabilecek olgunluğa büyük ölçüde erişmişlerdir veya başka bir bakış açısına göre hesaplaşmak zorunda kalmışlardır. Bu yüzleşmede en çok yer tutan uygulamalar ise hiç kuşkusuz Hitler nasyonal sosyalizmine aittir.

Hitler nasyonal sosyalizmini veya tarihte yaşanmış ve birçok insanı olumsuz etkilemiş başka dönemi farklı açılardan ele almak mümkündür. Tartışılan dönem hukuki, ahlaki, siyasi, dini vs. birçok açıdan yeniden değerlendirilebilir. Başka bir teori üretilerek hiçbir şekilde üzerini açmayarak, söz konusu dönemi veya uygulamaları dile getirmeyerek unutmaya çalışmak da sağlıklı bir toplum oluşturma yönünde bir metot olarak sunulabilir. Dünyada bu metodun uygulandığına dair örnekler de yok değildir. Fakat Hitler nasyonal sosyalizmi için daha çok ilk metot, yani farklı açılardan ele alma metodunun geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Almanlar bu konuda tabu tutmak, unutturmaya çalışmak yerine tam tersi bir metoda başvurdular. Öyle ki bu konuda “Vergangenheitsbewältigung”² kavramını Almancaya has bir kavram ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde yine Almanca ile özdeşleşmiş, farklı dillerde tam karşılığını bulmak güç olan diğer bir örnek de “Vergangenheitsschuld”³ sözcüğüdür. Bu tür kavramların sadece Almancada olması veya en iyi Almancada karşılık bulması Almanların toplumsal belleği ve geçmişteki konulara eğilme kararlılığı ile yakından ilişkilidir. Hitler nasyonal sosyalizminin karanlık (üzerine gidilmemiş, aydınlatılmamış) bir nokta olarak kalmasına karşı olan Alman toplumunun sonucudur.

Alman toplumsal belleğini ve onunla baş etme arzusunu anlamada hukuk profesörü ve romancı Bernhard Schlink'in yapıtları aydınlatıcı olabilmektedir. Gerek hukuk gerekse edebiyat teorilerine hakim bir isim olarak Schlink, “Geçmiş silinseydi, şimdiki zaman tahrif edilmiş olurdu.” (Schlink, 2019: 73-74) der. Schlink, burada sağlıklı bir şimdiki zaman ve gelecek için geçmişin kapalı bir nokta kalmayacak şekilde ele alınmasının ve herhangi bir konunun muğlak kalmamasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Bunun, insanlar için yorucu bir süreç olduğunu da kabul etmektedir (Schlink, 2019: 11).

² “Geçmişle hesaplaşma”, “geçmişle yüzleşme”, “geçmişini yeniden ele alma”, “geçmişini bertaraf etme”, “geçmişle baş etme” gibi çeviriler önerilebilir. Bernhard Schlink, bu kavram için ne İngilizcede ne de Fransızca kullanılmamış bir karşılığının olduğunu belirtmektedir. (Schlink, 2007: 80; Schlink, 2019: 79)

³ “Geçmişe ait suç”, “geçmişe dair suç”, “geçmişin suçu”, “geçmiş suçu” gibi çeviriler karşılık olarak kullanılabilir. Bernhard Schlink, suçun sadece bireyleri değil, nesilleri ilgilendirebileceğini; ek olarak, geçmişin parçalarının geçmişini oluşturduğunu ve bu parçaların geleceği gölgelediğini, dolayısıyla geçmişe dair suçun oluştuğunu/ortaya çıktığını ifade eder. (Schlink, 2007: 7)

Bu sürece Almanlar sıklıkla başvurmaktadır. Şansölye Willy Brandt'ın 1970 yılında Varşova'da diz çöküşü insanların günümüzde dahi unutamadıkları somut örneklerden biridir. Edebiyatın bu konudaki "görevini" üstelenen yapıtlardan biri olan *O Geri Döndü* romanı Adolf Hitler'in 2011 yılında Berlin'de yeniden ortaya çıkması ve ardından yaşadıklarını konu almaktadır. Hitler figürü üzerinden günümüz Almanyası ve Almanları, 1945 ve öncesine dönerek tarihle yüzleşir. Nazi Almanyasına ait birtakım uygulamaların bir kısmının inanılması güç bir şekilde günümüz çağdaş dünyasında da yer bulabileceğini okura gösterir. Roman, geçmişle hesaplaşma/yüzleşmenin edebiyata yansımaya nitelikli bir örnek oluşturmakla kalmaz; aynı zamanda geçmişte kaldığı düşünülen uygulamaların geçmişte kalmadığını okura gösterir. Okur bazı noktalarda, yaşananların geçmişte kaldığını düşünerek günümüze uyarlayamaz ve bunları sadece gülünç yaşantılar olarak algılar. Bazı noktalarda ise ironiyi algılar ve yaşantıların geçmişte kalmadığını, bugün de gayet tabii bir şekilde mümkün olduğunu hisseder.

Postmodern roman ve geçmişle hesaplaşma

O Geri Döndü romanını birçok açıdan "postmodern roman" kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Öncelikli olarak gerçek-kurmaca sınırının belirsizleşerek birbiri içine geçmesi, bu sayede neyin gerçek, neyin kurmaca olduğunun silikleşmesi ve sonuç olarak gerçeklik algısının çökmesi göze çarpmaktadır. Werner Heisenberg'in "belirsizlik"inden önce başlayan ve Jean Baudrillard'ın "hipergerçeklik"i ile sonlanmayan bir 20. yüzyıl insanı ve hayatı romanda okura yansıtılmaktadır. Üstkurmaca düzleminde karşılaştığımız bu ana öge dışında metinlerarasılık da romanda ciddi bir yer kaplamaktadır. Başta Adolf Hitler'in *Kavgam* kitabı olmak üzere, roman başka metinler ile ilişki kurmaktadır. Göze çarpan gazete kolajları dışında montaj ve palimpsest öğeleri saptamak mümkündür. Üstkurmaca ve metinlerarasılık ekseninde roman, başkaca öğeler de sunmaktadır. Tematik olarak ise ilk olarak tarihe yönelmekte, tarihi yeniden ele almakta, adeta onu yapıbozuma uğratmaktadır. Bunu yaparken tarihsel bir figür üzerinden modern hayat eleştirisinden de geri durmamaktadır. Bu açılardan *O Geri Döndü* romanını "postmodern" olarak nitelendirmek mümkündür.

O Geri Döndü romanının tarihe yönelme, tarihi yeniden ele alma veya yapıbozuma uğratma, tarihle bir noktada hesaplaşma işlevini, postmodern bir roman olmasıyla yakından ilişkili görmek gerekir. Fakat bunu, postmodern romana bir görev/amaç yüklemek anlaşılmalıdır. Böyle bir amaç yüklemek postmodern romana bir sınır çizmek olarak anlaşılabilir ve bu romanın bugünkü konumuna aykırı olabilmektedir. Buradan anlaşılması gereken olgu, postmodernizmin veya postmodern romanın ve postmodernist romancının meta-anlatıları yapıbozuma uğratma yönelimidir. Kimi romancılar için "insanlara çağın kötülüklerini, kötülerini anımsatma ya da unutturmama eyleminin önemli bir yeri" (Gögebakan, 2004: 159) olduğu söylenir. Elbette tekrar vurgulamak gerekir ki postmodernist romancıya bu tarz bir görev, sorumluluk veya zorunluluk atfetmek onun anarşist yapısına uygun düşmez. Fakat tarihi belirli açılardan ele almanın, geçmişle hesaplaşmanın, postmodernist romancı için nitelikli bir malzeme olduğunu söylemek mümkündür. Henüz Nietzsche ile başlayan tarihi ele alma eğilimi postmodern edebiyat ile birlikte vazgeçilmez bir önem kazanmıştır. Metaları yapıbozuma uğratma ile de ilgili olan bu yaklaşımı anlamak için öncelikle Nietzsche'nin tarihe yaklaşımına bakmak gerekir:

"Elbette tarihe gereksinmemiz var, ama bizim tarihe olan gereksinmemiz, bilgi bahçesinde başıboş dolaşan kendini beğenmiş sorumsuzların gereksinmelerinden başka türlü bir gereksinmedir, isterse onlar seçkin kimseler olsunlar ve bizim o katı ve tatsız gereksinmemiz var, yaşama ve eylemden rahatça yüz çevirmek için değil, hele bencil yaşamaların, alçakça davranışların ve kötü yapıp etmelerin ayıbını örnek için hiç değil. Tarih ancak yaşama hizmet ettiği ölçüde, biz de ona hizmet etmek isteriz ..." (Nietzsche, 2015: 33-34)

Tarih olumlu ve olumsuz bütün sunduklarıyla birlikte insan karşısında durmaktadır. İnsanın ona olan yaklaşımı, onu ele alış biçimi tarihin insan hayatı üzerindeki fonksiyonunu belirlemektedir. İlk bakışta postmodernizmin tarihe yaklaşımının, tüm olaylara yaklaşımına paralel olarak sorgulama, parçalara ayırma ve hesaplaşma üzerine olduğu söylenebilir. Daha detaylı bakıldığında ise, postmodern roman yazarının geçmişe veya tarihe yaklaşımı “... *postmodern anlatıların en temel içerik özelliklerinden birisi, tarihi bir meselenin kurgusal bir süzgeçten geçirilip, sıradanlaştırılarak tekrar ele alınmasıdır. Tarihe yön vermek gibi bir niyeti olmayan anlatıcı, en önemli kahramanları bile kendi sıradan penceresinden aktarır. Bu da nesnel bir olgu olan tarihin, özneye yenilişi olarak nitelendirilebilir.*” (Koçakoğlu, 2012: 113) şeklinde özetlenebilir. Bu tarz görüşlerin temel dayanağı 20. yüzyılda sarsılan gerçeklik algısı ile ilgilidir. Başta dünyayı sarsan savaşlar, ardından yaşanan teknolojik ve sosyolojik dönüşümler sonucu tartışılmalı belirsizlik, somut ve soyutun birbirlerinin sınırına dahil olması ve gerçek ile kurmacanın iç içe geçmesi sonucunda varılan nokta bu noktadır. Gerçeklik algısının sarsıldığı, gerçeğin gerçek olmadığını anlaşıldığı bu noktada, özünde somut bir olgu olan tarih, kurmacalaştırılmakta ve ironi ile ele alınmaktadır.

Sadece meta-anlatıları değil, tüm anlatıları reddeden veya yeniden ele alan ya da diğer bir ifadeyle yapıbozuma uğratan postmodern felsefe ve dolayısıyla edebiyat için geçmişin veya tarihin nitelikli bir malzeme olduğu açıktır. Postmodern romanın, üstkurmaca düzleminde oyun alanına dahil ettiği bu nitelikli malzeme için “*Yazar, etik/siyasal ya da tarihsel malzemeyi oyunlaştırır.*” (Ecevit, 2016: 72) diyen Ecevit, Jameson’a da gönderme yaparak şu sözlere başvurmaktadır: “*Tarih ise, yine yazarın oynusu bir iştahla el attığı bir alandır. Tarih de kendi gerçekliği olan bir zaman kesiti olmaktan, Jameson’un dediği gibi ‘bizim söz konusu geçmişle ilgili tasarımlarımız ve stereotiplerimizin bir tür pop-tarih’e dönüştüğü’ bir kurmaca oyun alanı olmuştur postmodern edebiyatta*” (Ecevit, 2016: 72-73). 20. yüzyılın tarihsel gerçeklerinin, gerçek olamayacak kadar kurmaca, kurmaca olamayacak kadar da gerçek olduğunu göz önünde bulundurursak, insanlık tarihinde roman için bu denli nitelikli bir malzemenin sayısının çok olmadığını fark ederiz. Hitler nasyonal sosyalizminin ise bu noktadaki önemi açıktır. “*Postmodernizm, Avrupa’nın Auschwitz’i atlatmadığı görüşündedir.*” (Gasser, 1997: 411) ifadesi bu konuya dair birçok soruya cevap olabilir. Adolf Hitler’in uygulamalarının bir sembolü olarak Auschwitz, insanlığın karşısında bütün gerçekliğiyle durmaktadır. Bu psikolojiyi Alman toplumunun kaldırabilmesinin veya bu tabunun sosyolojik etkilerini hafifletmesinin en etkili yolunun bu gerçekle kolektif olarak yüzleşmekten geçtiğini söyleyebiliriz. Edebiyatın roman türü, postmodern yaklaşımla bu işlevi üstlenebilmektedir.

Hiç kuşku yok ki, tarih, olgusal gerçekleriyle kendi konumunu korumaktadır ve korumalıdır da. Kurmaca bir türün bu gerçekleri kurmacalaştırması veya onlara farklı anlamlar yüklemesi pozitivist tarih anlayışıyla ilk bakışta bağdaşmamaktadır. Fakat bu noktada nitelikli edebiyat ürünleri tarihle hesaplaşmada üzerine düşeni tarihe mesafeli bir yaklaşımla ele almaktadır; bu noktada edebiyatın tüm kurmaca türlerini hatta tüm romanlarını değil, postmodern romanı esas almamız gerekir. Postmodern romanın, esas itibarıyla sorgulamaya, yapıbozuma tabi tutmaya, yeniden ortaya koymaya uygun yapısı pozitivist tarih anlayışıyla da örtüşmektedir. Postmodern romanın bu açıdan sağlıklı bir denge tuttuğu söylenebilir. İlk olarak, postmodern romanda sıkça karşılaştığımız ve bu çalışmanın nesnesinde de karşımıza çıkan (Vermes, 2014: 9), kendisinin (romanın) kurmaca olduğunu her fırsatta vurgulayarak olgusal gerçekleri saptırma gibi bir rol üstlenmediğini belirterek tarih bilimi ile arasına mesafe koymaktadır. Nitelikli postmodern romanlarda, postmodernist romancı tarihe, ele alınacak bir malzeme olarak yaklaşmakta, sosyoloji ve psikoloji disiplinlerine başvurarak toplum ve barındırdığı bireyler ile tarih arasında sağlıklı bir ilişki kurmaya çalışır. Postmodernist romancının tarihe yaklaşımını

daha iyi anlamada Koçakoğlu'nun şu ifadelerine değinmek faydalı olabilir: “Postmodern sanatçının, geçmişe dönmesinde, dündekini bugüne aktarmasında hiçbir sıkıntı yoktur. Ancak geçmişin tam olarak yok edilmesi hem gerekli değil, hem de zaten mümkün değildir. Bu bağlamda postmodern sanatçı geçmişi yeniden ele almalı; ancak ironik bir şekilde. Tamamen aslından uzaklaştırarak değil.” (Koçakoğlu, 2012: 65). Timur Vermes de postmodern öğeler barındıran, neredeyse tamamı ironi ile örülü olan *O Geri Döndü* romanında, postmodernist romancı yaklaşımıyla, tarihteki Nazi uygulamalarını romanının ana malzemesi haline getirmekte ve onlarla bir nevi hesaplaşmaktadır.

Geçmişle hesaplaşma: O Geri Döndü

O Geri Döndü romanı, neredeyse tamamı tarihsel göndermelerle örülmüştür. Metin başından sonuna kadar geçmişle oldukça kapsamlı bir hesap içerisindedir. Anlatıcı olarak Adolf Hitler'in romana açık giriş yaptığı şu cümleleri romanın tarihsel boyutuna dair ilk izlenimi vermektedir:

“Beni en çok halk şaşırttı. Ne de olsa, düşmanın iğfal ettiği bu topraklarda yaşamın devamı için gerekli olan temelleri yıkmak için gerçekten elimden ne geldiyse yaptım. Köprüler, elektrik santralleri, yollar, istasyonlar, daha ne varsa hepsinin yerle bir edilmesini emrettim. Bu arada bunların ne zaman gerçekleştiğini okuduklarımdan öğrendim, marttaymış, sanırım bu konuda kendimi çok açık ifade ettim. Kamunun hizmetindeki bütün tesislerin; su dağıtım merkezlerinin, telefon tesisatlarının, üretimde kullanılan hammaddelerin, fabrikaların, atölyelerin, çiftliklerin, her türlü değerli varlıkların, her şeyin -yani kastettiğim şeydi- her şeyin tahrip edilmesini istedim.” (Vermes, 2014: 11)

Bu cümlelerle daha ilk andan okur tarihin içerisine çekilmektedir. Ardından romanın tamamına hasredilen Alman geçmişi, Adolf Hitler'in “demokratik yöntemle seçilmesinden” (Vermes, 2014: 325) “müttefiklerin ganimet için birlerine düşmesine” (Vermes, 2014: 143) kadar çok yönlü ele alınmaktadır. Okur romanın en başından itibaren olayın içerisine dahil olmakta ve yaşananları elinde olmadan farklı perspektiflerden ele almaktadır. Kimi noktalarda anlatıcı-Hitler'e karşı çıkmakta, kimi noktalarda ise hak verebilmektedir. Bu ikilem bazı yerlerde romanın dışına taşabilmektedir. 21. yüzyıl insanının 20. yüzyıl Hitler nasyonal sosyalizminin uygulamalarına hak vermesi veya haklı çıkaracak bir tavır içerisinde bulunması hayal edilebilecek ya da en basit ifadeyle arzu edilebilecek bir durum değildir. Bu, günümüz hukuk normlarıyla, insan haklarıyla, evrensel değerlerle ilk bakışta bağdaşmayan bir durum olarak yorumlanabilir. Buna rağmen okur, kendine ve benimsediği ilkelere rağmen anlatıcı-Hitler'i kimi noktalarda istemsizce haklı bulabilmekte, onun için üzülebilme ve ona yardım etme isteği içerisinde kendini bulabilmektedir. Bunun temel sebepleri olarak, anlatıcı-Hitler'in aciz/sefil bir kişi olarak modern hayata uyum sağlayamaması ve geçmişte yaptıkları için sürekli olarak kendini haklı çıkarma çabası içerisinde olması sıralanabilir. Bu sebeplere ek olarak günümüz okurunun teorik ve pratik belleği de ayrı bir rol oynamaktadır. Okudukları, kendisine anlatılanlar, yaşadıkları, okurun duygu ve düşünce dünyasında belirli bir bellek oluşturduğu gerçeği bir kutupta iken; diğer kutupta romanda karşılaştığı Hitler figürünün anlattıkları ve yaşadıkları durmaktadır. İki kutup arasında okur adeta gidip gelmektedir. Okurun anlatıcı-Hitler'e karşı hissettikleri için en önemli neden, anlatıcı-Hitler'in geçmişi ele alırken, alıntıdan da anlaşılacağı üzere yaptıklarını gerekçelendirme ve temellendirme çabası içerisinde olması olarak görülebilir:

“Koltuğumda huzursuzca dönüp durduğum ilk gecelerden biriydi, zor bir çalışmanın ardından uyku kaçmıştı. Kara kara zalim kaderimi düşünüyordum, derken ansızın bir idrakle irkildim. Hızla doğruldum, gelen esinle gözlerim fal taşı gibi açılmış, içleri renk renk şekerlemeler ve daha bir sürü şeylerle dolu kocaman kavanozlara bakıyorlardı. Sanki gözlerimin önünde parıldayan cevher gibi bir şey dökülmüş öylece duruyordu. Kader, belirsiz bir el tarafından olayların gelişimine müdahale etmişti. Elimin ayasıyla almına vurduğum, daha önce anlayamadığım için şimdi kendimi düpedüz uyandırüyordum. Üstelik olaylara yön vermek üzere kaderin dümenine geçişini ilk

kez yaşamıyordum. 1919'da Almanya'nın sefaleti en dibe vurduğunda da böyle olmamış mıydı? O zaman da yer altı sığınacağından kimsenin tanımadığı bir asker çıkagelmemiş miydi? Güç, çok güç koşulların yarattığı sıkıntılara karşın onca umutsuz insan arasından, üstelik en umulmadık bir yerden doğrularak, yetkin bir hatip olduğunu göstermemiş miydi? Bu yetenek, Viyana günlerindeki dindirilmez bilgi açlığına borçlu olduğu, ilk gençliğin canlı dimağıyla tarih ve siyaset adına ne varsa emerek edindiği şaşırtıcı bir bilgi ve deneyim hazinesi ortaya koymamış mıydı? Sözüm ona rastlantısal olarak depolanan, oysa gerçekte ileride olacakları öngördüğü için birer birer özenle bir araya getirilen en değerli bilgiler tek bir adamda toplanmamış mıydı? Omuzlarına milyonların umutlarını yığdıkları bu kişi, bu silik asker, Versaille ve Milletler Cemiyeti'nin kelepçelerini kırmamış mıydı? Avrupa ordularına, Fransa'ya, İngiltere'ye, Rusya'ya karşı dayatılan savaşları tanrısal bir güçle kim kolayca kazanmıştı? Orta halli bir kültüre sahip olduğu savunulmasına rağmen, sözde uzmanların hep birden aldıkları karara karşın vatanını şanın zirvelerine kim taşımıştı?

Ben." (Vermes, 2014: 50-51)

Anlatıcının bu ifadeleri, tarihe olan yaklaşımına dair somut izler taşımaktadır. Hitler'i bir kurtarıcı olarak gören ve yaptıklarına ne denli gerekli olduğuna dair ifadelere ek olarak suçlu arama çabası barındırmaktadır. Anlatıcı-Hitler, (gerçek) Hitler'in görüşlerine paralel olarak, Versay'ı (Versailles) ve uluslararası camiayı, yaptıkları ve yaşattıklarının nedenleri olarak görür. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'ya sunulan Versay Barış Antlaşması'nın Hitler'e birçok açıdan istismar malzemesi sunduğu söylenebilir. Anlatıcı-Hitler'de de Hitler'in bu yönüne rastlamaktayız. Fakat anlatıcı-Hitler belirli noktalarda tarihe ironik bir tutumla pişmanlık içerisinde yaklaşabilmektedir. 2011 yılı Almanyasını görüp deneyimledikten sonra "*Ben bu savaşı neden yaptım?*" (Vermes, 2014: 261) sorusunu sorar. Ek olarak, "... *düşmanca bir dünya ve kaderle boğuşmuş biri olarak şimdi nasıl üzüntü duyduğum tahmin edilebilirdi.*" (Vermes, 2014: 40), "... *yılları geri alamıyorsunuz.*" (Vermes, 2014: 360), "*Özetle, ben her defasında her şeyi mahvetmeseymişim ...*" (Vermes, 2014: 256), gibi ifadelerin her biri ayrı bir pişmanlık izlenimi aktarır. Aslında bu tarz ifadeler ilk bakışta okura pişmanlık duygusunu aktarsa da derin ironi içermektedir. Hitler, geçmişte yaptıklarının bir kazanç getirmediğini, tam aksine Almanlardan çok şey götürdüğünü hatta kayba neden olduğunu görünce bu ifadelere başvurur. Öyle ki, kendisinden hemen sonra intihar eden sadık adamı ve "Reich'in 2 numarası"na göndermede bulunarak "*Goebbels iyi ki bu günleri görmedi. Zavallı adam mezarında öyle yanıp tutuşarak dönerdi ki Alman vatan topraklarından dumanlar yükselirdi.*"⁴ (Vermes, 2014: 145) der. Bununla beraber iyi veya kötü her icraatın sorumluluğunu almaktan (Vermes, 2014: 98, 109) geri durmaz.

Anlatıcı-Hitler geçmişte, büyük anlamlar yükleyerek yaptıklarının hiçbir işe yaramadığını, 2011 Almanyasının çok farklı bir noktada olduğunu gördükçe daha büyük hayal kırıklığına uğrar. Tanık olduğu diğer deneyimlerin üzerine televizyon gibi bir teknik icadın yemek programları için kullanılmasını kabullenemez ve "*Yeni, modern dünyayı hiç böyle düşlememiştim.*" (Vermes, 2014: 77) der. Anlatıcının tüm deneyimlerinin özeti Almanya'nın savaştan sonra yaşadıkları için söylediği "*Bir trajediydi bu.*" (Vermes, 2014: 142) cümlesi olabilir.

Anlatıcı-Hitler'in, savaş sonrası Almanya'nın yaşadığını düşündüğü trajedi geçmişle hesaplaşmanın farklı bir boyutu olarak yorumlanabilir. Anlatıcının, bugünü ele alırken geçmişe dönmesinin dışında bir boyuttur bu hesaplaşma. Müttefik devletler Almanya'yı bölme, Rus askerlerinin Alman kadınlarına tecavüzleri gibi konular ve çok daha fazlası için anlatıcı "*savaşın acımasız sonuçları*" (Vermes, 2014: 12) diyerek bahsetmektedir. Bunlar sadece bulunduğu coğrafyayı değil, neredeyse tüm dünyayı savaşa

⁴ Joseph Goebbels'in, intiharından önce verdiği emir üzerine, intiharından sonra cesedinin yakılmasına ironik bir gönderme olarak da algılanabilir.

çekmiş bir kişi nedeniyle bir ulusun karşılaştığı tarihsel sonuçlardır. Dolayısıyla anlatıcı, bugün perspektifinden geçmişle hesaplaşmadan önce, geçmiş perspektifinden daha geçmişle yüzleşmektedir. Daha açık bir ifadeyle bugün üzerinden geçmişle hesaplaşmanın yanı sıra geçmiş üzerinden geçmişin geçmişi ile de hesaplaşmaktadır. “*Bunun yadsınır bir tarafı yoktu, Alman ulusu, son dönemlerde İngilizlere, Bolşeviklere ve emperyalizme karşı girdiği destansı mücadelede yenilen taraf olunca, doğrudan söylüyorum, avcı ve toplayıcı olarak en ilkel evrede bile yaşama hakkını kaybetmişti.*” (Vermes, 2014: 12) diyen anlatıcı bugünü bir kenara bırakıp geçmişe dönerek 1945 öncesinin, 1945 sonrasını nasıl şekillendirdiğine değinmektedir. Bunun dışında daha da geçmişe, savaştan öncesine seçimle yönetime geldiği 1933 yılına gittiği ifadelerle rastlamak mümkündür: “*Alman ulusu devrimci değildir işte. Akıllara getirilmelidir ki Alman tarihinin en anlamlı ve yerinde devrimi, 1933 yılında sadece seçimle mümkün kılınabilmiştir. Deyim yerindeyse, yönetmeliğe uygun bir devrim.*” (Vermes, 2014: 252) Bu tarz “yönetmeliğe uygun” gibi ifadelerde de yine ironik tutumla geçmişle yüzleşme, onu sorgulama eğilimleri saptanabilir. Bazı noktalarda daha da geçmişe, Birinci Dünya Savaşı sonrasına gitmektedir: “*1919 ve 1920’de ne mücadeleler, ne savaşlar vermişim.*” (Vermes, 2014: 101) Başka bir yerde ise Birinci Dünya Savaşı Somme Meydan Savaşı’na dahi değinmektedir (Vermes, 2014: 126). Bunlar geçmişte başlayıp, sonuçları büyük ölçüde yine geçmişte ortaya çıkmış hesaplaşmalardır. Bir tür neden-sonuç ilişkisi olarak da ele alınabilecek yaşanmışlıklardır. Romanın asıl hesaplaşma noktası ise 21. yüzyıl perspektifinden nasyonal sosyalist Almanya geçmişiyledir.

Günümüz perspektifiyle geçmişi, geçmiş perspektifiyle de geçmişin öncesini veya geçmişin geçmişi ile hesaplaşan anlatıcı-Hitler bazı noktalarda günümüzle de hesaplaşmaktadır, günümüz Avrupa düzenini sorgulamaktadır. Neredeyse tarih boyunca durulmayan Alman-Fransız ilişkisine ve Avrupa Birliği’ne, kapsamlı bir ironiyle değinmektedir:

“Ezeli düşman Fransa bu arada en yakın dostumuz olup çıkmıştı. Yönetimdeki kuklalar her fırsatta kollarını birbirlerinin boynuna atıyor ve asla gerçek adamlar gibi savaşmayacaklarına yemin ediyorlardı. Güçlü savaş isteğinin üzerine, okul çocuklarının kurdukları çetelere benzer bir şey olan Avrupa ittifakı aracılığıyla beton dökülmüştü. Bu çete bütün zamanını, o sırada kimin elebaşı olacağını ve kimin yanında ne kadar şekerleme getireceğini tartışmakla geçirmekteydi. Bu arada kıtanın doğu kesimi, batı kesiminin bütün ahmaklıklarını taklit etmeye çalışıyordu ancak bir farkla: Burada tartışma diye bir şey yoktu, çünkü tek ama tek amaçları Bolşevik şiddet rejimlerinin arkasından tükürmekti. Bunları okudukça midem öylesine bulandı ki birçok kez kusmayı düşündüm. Ancak sonra canım istemedi.” (Vermes, 2014: 145)

İlişkileri uzun tarihsel süreçleri boyunca belirli kesintiler dışında sürekli gergin olan Almanlar ve Fransızların, bugün Avrupa Birliği üzerinden, ittifakla diğer Avrupa ülkelerini nasıl kullandıklarını anlatıcı sorgulamaktadır. Anlatıcı-Hitler’in sadece geçmiş ile değil bugün ile de hesaplaştığını bu tarz örneklerde görmekteyiz. Dolayısıyla anlatıcının sadece, günümüze etki eden yakın tarihi ele almakla kalmamış; aynı zamanda günümüzü ele alarak geçmişi anlamaya çalışmıştır.

Yakın tarihi hazırlayan gelişmeler, yakın tarih ve günümüz bir bütün olarak ele alındığında anlatıcının “... *Almanya’da bir değişime ihtiyacımız var. Bir devrime.*” (Vermes, 2014: 97) sözleri, durumu özetler niteliktedir.

Bir tarafta, Nazilerin insanlık dışı uygulamalara başvurdukları genel kabul görmektedir. Diğer tarafta ise, bu kabule kıyasla çok konuşulmayan veya tartışılmayan müttefik gerçeklerine de değinmektedir anlatıcı. Geçmişe ve yaşananlara büyük ölçüde nesnel yaklaşan, öznel yaklaştığı noktalarda ise özneliğini bilinçli olarak hissedilecek derecede ironiye başvurarak okura aktaran anlatıcının şu sözlerine bakmak gerekir:

“Kimse beni, batı ve doğu cephelerinde milyonları kurtarmak uğruna, yüz binlerce askeri her zaman ve kılımla bile kıpırdamadan kurban ettiğim için kesinlikle yadırgayamaz. Yaşamlarını Alman ulusunun esenliği için savaşa soktuğuma, gerektiğinde de feda ettiğime güvenen elleri silahla askerleri ölüme yolladığım için de kanayamaz. Belki bu adam da onlardan biriydi ve bu fotoğraf çekilirken muhtemelen cephe izinliydi. Ancak karısı. Oğlanlar. Yani siviller... Yerlerinde yurtlarında kalan insanları daha iyi koruyamamış olmam boşazıma yumru gibi oturdu. Şu ayyaş Churchill, yaydığı ateş fırtınasında her şeyi yiyip bitiren kininin canlı meşalelerinin ateşiyle masumların masumlarını hunharca yakarken hiç uyanmamıştı.” (Vermes, 2014: 320)

Anlatıcı, görüldüğü gibi Churchill üzerinden müttefiklerin Almanlara karşı takındığı tavır ve başvurduğu uygulamalarla da hesaplaşmaktadır. Anlatıcı, korkunçluğu dünyaca genel kabul gören kendi uygulamalarına sadece değil, Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Dresden bombardımanı (Plato, 2007: 131) gibi örneklerle müttefik uygulamalarına da değinmektedir. 200.000 ile 800.000 arası ölümden bahsedilen (Plato, 2007: 125-126) bir yaşamışlıkla da çekinmeden hesaplaşmaktadır. Diğer bir örnekte ise Rus askerlerinin Berlin'e girdiklerinde yaptıklarıyla hesaplaşmaktadır. Kaynaklarda Rus tecavüzleri şu sözlerle aktarılmaktadır:

“Kadınlara kilerlerde, merdiven boşluğunda, evlerinde, sokakta, kaçış/göç rotalarında Kızıl Ordu askerleri tarafından saldırılıyor ve çok defa en vahşi şekilde tecavüz ediliyordu. Yıkıntıları toplama, demonte etme gibi zorunlu çalışma esnasında da, Sovyet birlikleri için patates soyma esnasında da ganimetttiler.

'Kadınlara tecavüz edilmesi günlük hayatın bir parçasıydı. Çocuk veya yaşlı olmaları bir şeyi değiştirmiyordu. 14 yaşındaki biri başını bir taşın üzerine koyarak, kendisine cinsel hastalıklar bulaştıran birçok adama katlanmak zorundaydı. Kadınlar, koruma ve haktan yoksundu. Her gece hiçbir yerde görünmeyen komutanları (yetkilileri) bağırarak çağırıyordular.'

Yüzlerce raporda tecavüzlerin büyük çoğunluğunun kamusal alanda gerçekleştiği ve çoğunlukla tecavüz fiiline birden fazla askerin birlikte katıldığı, sayısız olayda aynı kadına art arda tecavüz edildiği, diğerlerinin ise silahla etrafta dikildikleri geçmektedir.” (Schmidt-Harzbach, 1984: 53)

Anlatıcı, Berlin'de yaşananlara açıkça göndermede bulunarak Berlin'de sokakta karşılaştığı bir kadına “Kendinize gelin, bayan! Bir yoldaş olarak bazı görevleriniz var! Savaşta! Ruslar buraya girerlerse, size ne yaparlar, haberiniz var mı? Çocuğunuza bakıp, ‘Ooo, tazelik bir Alman kıza. Bu çocuğun hatırına bırakayım adı dürtülerim donumda kalsın,’ mı der sanıyorsunuz?” (Vermes, 2014: 22) der. Bu örnek şu açıdan önemlidir: İkinci Dünya Savaşı süresinde Alman-Rus çarpışmaları özellikle incelemeye değer konulardandır. Ancak genellikle Almanların Rus topraklarında yapıklarına ağırlık verildiğini söylemek mümkündür. Tam tersi olaylara yani savaşın seyrinin değişmesinin ardından Rusların Almanlara yaptıklarının ilk perspektife göre gölgede kaldığını söyleyebiliriz. O Geri Döndü romanının anlatıcısı ise her iki açıdan da tarihle hesaplaşmaktadır.

Anlatıcının tarihe tek bir perspektiften yaklaşmadığı örnekler bu çalışmada yer alanlarla sınırlı değildir elbette. Tarih disiplininin yardım alarak bu örneklerin sayısı artırılabilir; ek olarak hermenötiğe başvurularak örneklerin sayısı daha da artırılabilir. Başta bu çalışmada yer alan örnekler ve diğer somut örneklerin romana yazar tarafından bilinçli olarak hasredildiği net olarak göze çarpmaktadır. Postmodernist romancı olarak Timur Vermes'in bu öğeleri metne yayması olağandır. Burada dikkat çeken nokta ise anlatıcının bu öğeleri tarafsızlıkla ele alabilmesidir. Anlatıcının Adolf Hitler olduğu bir olayın aktarımında normal şartlarda tarafsızlık beklenemez; ancak romanda, kurmaca değil adeta gerçek metin aktarımındaki tarafsızlığı görmek mümkündür. Taraf tutmanın söz konusu olduğu noktalarda ise ironi, hiciv net olarak hissettirilmektedir. Öte yandan tarihsel olguları, kurmaca bir metin üzerinden aktarırken yazar veya anlatıcının tarihe olan yaklaşımının tartışma konusu (Göğebakan, 2004: 23) olduğu da unutmamak gerekir. Yazar tarihi tarihçi olarak ele alamaz, çünkü romancı tarihçi değildir. Ürettiği yapıtın kurmaca olduğunu en başından kabul edilmelidir. Oysaki tarihçi ise gerçek

metin üretmekle yükümlüdür, onun ürettiklerinde kurmaca yer almamalıdır. Mümkün olduğunca kaynaklara, kanıtlara dayandırarak aktarılan bir ürün olarak tarih metni ile gerçeği anlatıyor olsa dahi kurmaca bir tür olduğu kabul edilen roman arasındaki fark oldukça nettir. Fakat tarihsel roman söz konusuysa romancının hareket alanı kısıtlanmalıdır. Romancı, tarihsel olguları kurmacalaştırabilme hakkına sahip olmakla birlikte, onlardan tamamen uzak veya kopuk olmamalıdır. Genel yaklaşım bu yönde olsa da *O Geri Döndü* romanının anlatıcısı olaylara çok büyük ölçüde bir tarihçi profili ile yaklaşmakta ve aktarmada ciddi ölçüde nötr durmaktadır.

Yazılı olan tarih için “*çarpıtılmış Marksist tarih anlayışı*” (Vermeş, 2014: 49) tanımlamasını kullanan anlatıcı tarih yazarları için ise şu ifadelerle başvurmaktadır: “*Tarihçi hayalperestlerin, hiçbir şey bilmemekten bulanmış akıllarıyla bildiklerini okuyarak neler uydurduklarına insan şaşırmadan edemiyor.*” (Vermeş, 2014: 256) Bu ifadelerle hak verecek okur hatta araştırmacıların olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla anlatıcı, bir tarih uzmanı gibi, karşısında durduğu görüşleri ya da muhtemel antitezleri eleştirme yoluna da başvurmaktadır.

Son olarak, anlatıcı, geçmişle birden fazla perspektifle hesaplaşmanın ve tarih yazımını sorgulamanın ardından vardığı sonucu da okura birden fazla noktada bildirir. Anlatıcı, Adolf Hitler ve normal şartlarda tarafgirliği tartışmasız olmasına rağmen, yaşananları tarafsızca ve çok boyutlu değerlendirip sonuca varmaktadır: “*Ne bir ulusun tamamı domuzdu ne de yaşananlar domuzluktu, hepsi bir ulusun iradesiydi.*” (Vermeş, 2014: 325) diyerek Churchill’in Dresden bombardımanı veya Rusların kolektif tecavüz hareketinin temelindeki nedeni ifade etmektedir. Alman ulusunun kendisini seçmesi, kendisinin yaptıkları, ardından Almanlara yapılanlar... Zincirin birer halkaları olarak en başına, ironik bir şekilde Alman ulusunun iradesini oturtmaktadır. Yine anlatıcı olarak tarihe olan yaklaşımını mesaj verme kaygısı gütmeksizin, bilinçli bir yurttaş, tarihçi, postmodernist romancı işlevleri üstlenerek, romanın kendisine de göndermede bulunarak “*Kulağa sert gelebilir ancak geçmişe sızlanarak değil, ders alarak bakmalıyız. Ne olduysa oldu. Hatalar, uğrunda üzölmek değil, yinelenmemek için vardır.*” (Vermeş, 2014: 326) demektedir. Bu sözler, aynı zamanda postmodern edebiyatın, postmodernist romancının genel olarak geçmişle hesaplaşmasının çıkış noktasıdır.

Gerek Almanlar gerekse müttefiklerin tüm yaşadıkları ve yaşattıklarının ardından, kimilerine göre İkinci Dünya Savaşı için, “*Onlar öldüğü için biz yaşıyoruz.*” (Gasser, 1997: 411) şekilde ifade edilen sonuç ortaya çıkmıştır. Tarihle yüzleşmek ve hesaplaşmak, tabuları sağlıklı bir şekilde bertaraf etmek, karanlık noktalara özellikle ve inatla ışık tutmak Alman sosyolojisi için olduğu kadar edebiyatı için de nitelikli çıktılar sunmaktadır. Bernhard Schlink’in ifadesiyle “*Geçmiş olan, baş edilebilir değildir; o hatırlanabilir, unutulabilir veya bilinç dışına itilebilir. Geçmişin öcü alınabilir, cezası kesilebilir, kefareti ödettirilebilir ve ondan pişmanlık duyulabilir. Geçmiş tekrarlanabilir de, bilinçli veya bilinçsiz olarak... Ona sonuçlarında müdahale edilebilir; öyle ki, şimdiki zamana veya geleceğe etkide bulunmasın ya da belli bir tarzda etkide bulunmasın veya tam da belli bir tarzda etkide bulunsun. Ancak olan olmuştur. Geçmiş olan erişilemez ve değiştirilemezdir. İnsanın önünde duran, sonra üzerinde çalışılan, bu çalışma aracılığıyla şekli değişen ve sonunda da tamamlanan ve bir ödev olarak ortadan kalkan bir ödevle baş etmede olduğu gibi, gerçek anlamda bir baş etme, geçmiş olan söz konusu olduğunda mümkün değildir. Ne İngilizcede ne de Fransızcada bir karşılığı bulunan ‘geçmişle baş etme’ kavramının kullanımının Almanya’da yaygın olması, imkansız duyulan özlemi açığa vurur: Geçmişe öyle bir düzen verilmelidir ki, hatırası şimdiki zaman üzerinde daha fazla ağırlık yapmasın.*” (Schlink, 2019: 79) 20. yüzyıla sınırlı olmayan fakat bu yüzyılda adeta zirveye ulaşan insanlığın ilkel yıkıcı tarafı Almanlarda daha ileri boyutta baş göstermiştir. Bu yüzdendir ki, geçmişinde

sorunlu noktalar olan toplumların söz konusu noktalara eğilme gerekliliği Almanlar için adeta zorunluluktur. Uygulayan olarak Vermes'in (2014: 326) ile teorisyen olarak Schlink'in (2019: 79) ifadelerinin örtüşmesi geçmişle hesaplaşma konusundaki ortak yaklaşımın kanıtı niteliğindedir.

Sonuç

O Geri Döndü romanı sosyal bilimlerin ve özellikle de edebiyat disiplininin farklı çok sayıda kuramı açısından ele alınabilecek bir yapıttır. Ancak, tarihle hesaplaşma açısından bakıldığında oldukça zengin bir malzeme kaynağı sunmaktadır. Adolf Hitler'i ve uygulamalarını kimi noktalarda haklı gösteren, kimi noktalarda ise korkunç sunan çoklu okumaya uygun bir romandır. Romanda, anlatıcı-Hitler güçlü bir varlık olarak değil, sıradan hatta sefil bir kişi olarak sunulmaktadır. Bunlar üzerinden tarihle tek bir perspektiften değil, farklı boyutlarda hesaplaşmaktadır. Barındırdığı ironi kapsamı ve ustalığı, herhangi bir kişi, zümre, kurum veya otoriteyi incitmeyecek; fakat söylenmesi gereken her şeyi söyleyecek ve sorgulanması gereken olguları sorgulayacak bir kararlılık örneğidir.

Nasyonal sosyalist Almanya başta olmak üzere, daha öncesi ve daha sonrası ile de yüzleşen ve hesaplaşan roman, günümüzü de temelden sorgulamaktadır. Geçmişte belki hayal dahi edilemeyecek birtakım olguların, günümüz dünyasının normal birer parçası olması ve toplumca kabul görmesi; şu an geçmişte kalmış, fakat geçmişe baktığımızda anormal bulduğumuz bazı durumların gelecekte bugün için söz konusu olması; bugün önlemi alınmayan gelişmelerin gelecekte yol açacağı durumlar, *O Geri Döndü* romanında örnekler üzerinden okura somut bir şekilde gösterilmektedir.

Sonuç olarak tarihi karanlık noktalar açısından zengin olan Alman toplumu ve tabu tutmayı benimsemeyen hatta tabuların özellikle üzerine giden yine Alman toplumu için "geçmişle hesaplaşma" kavramı vazgeçilmez bir olgudur. Almanların "Vergangenheitsbewältigung" veya "Geschichtsbewältigung" adını verdikleri diğer birçok dilde tam karşılığını bulmak güç olan bu "hesaplaşma" işlemine, *O Geri Döndü* romanı zengin bir malzeme kaynağı sunmuştur. Bu çalışma, Alman toplumunun geçmişle hesaplaşmasına dair malzemeyi *O Geri Döndü* romanı örneğinde sorgulamış ve örnekler üzerinden ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Ecevit, Yıldız (2016). *Türk Romanında Postmodern Açılımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gasser, Markus (1997). *Die Postmoderne*, M & P Verlag für Wissenschaft und Forschung, Stuttgart.
- Gögebakan, Turgut (2004). *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Koçakoğlu, Bedia (2012). *Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm*, Hece Yayınları, Ankara.
- Nietzsche, Friedrich (2015). *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*, (Çev.: Nejat Bozkurt), İstanbul.
- Plato, Alexander von (2007). "Erinnerungen an ein Symbol: die Bombardierung Dresdens im Gedächtnis von Dresdnern." *BIOS - Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 20 (1), 123-137.
- Schlink, Bernhard (2007). *Vergangenheitsschuld*, Diogenes Verlag, Zürich.
- Schlink, Bernhard (2019). *Geçmişe İlişkin Suç ve Bugünkü Hukuk*, (Çev.: Reyda Ergün), Zoe Kitap, İstanbul.
- Schmidt-Harzbach, Ingrid (1984). "Eine Woche im April, Berlin 1945: Vergewaltigung als Massenschicksal." *Feministische Studien: Zeitschrift für interdisziplinäre Frauen- und Geschlechterforschung*, 2, 51-65.

Vermes, Timur (2014). *O Geri Döndü*, Pegasus Yayınları, İstanbul.